

॥ ३० ॥ एतेषां प्रविष्टा पनमाह यस्मादिति अंतरात्मना सृज्यते न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृत्या ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रकृतेरितिकर्मणि षष्ठी एवं प्रकृत्यादिकमुत्पद्यते प्रलीयते चेत्यर्थः तथा च प्रकृतेरप्युत्पत्तिमलौकिकवक्ष्यति तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेति अव्यक्तं पुरुषब्रह्म निष्कले संप्रलीयत इति च एवं सांख्यमुक्तानानात्वैकत्वे विभज्यते एकत्वमिति प्रति लोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषप्रलये सति मोक्षे असंप्रज्ञाते च एकत्वं अस्य पुरुषस्य भवति सृष्टिकाले तु नानात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं सृष्टिकाले नानात्वप्रापकशक्तिमतः कथमेकत्वमत आह अधिष्ठातारमिति अव्यक्तमव्याकृतमविद्यामाभ्येति पर्यायाः अव्यक्तमेव पुरुषं नानात्वं नयति तथा च श्रुतिः मायया स्रान्यदिवेति इंद्रो मायाभिः पुरुषरूपं दयत इति च न हितुच्छया मायया पुंसः सद्वितीयत्वमस्ति रज्ज्वा इव कल्पित भुजगेन तुच्छेनाश्वपि हितं यदा सीतमसस्तन्महिना जायतैकमिति श्रुतेः आभु ब्रह्मतमसः अज्ञानस्य महिना माहात्म्येन एकमपि अजायत प्रपंचात्मना आविर्भवत्यर्थः अस्य व्यक्तस्यापि एतत् एकत्वं नानात्वं च सुमि प्रलययोरेकत्वं सृष्टिकाले नानात्वं चेति निदर्शनं दृष्टांतः पृथिव्यादिष्वप्येवमेव द्रष्टव्यं ॥ ३४ ॥ अर्थतत्त्ववात् अर्थतत्त्वं सम्यग्धिगतवान्यः सजानीयादिति शेषः नन्वेवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वे जितं निरीश्वरसांख्यैरित्याशंक्याह एकत्वमिति प्रलये मोक्षे अय एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ॥ सांख्ये विधिविधानज्ञानज्ञानित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ३० ॥ यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ॥ लीयते प्रतिलोमानि सृज्यंते चांतरात्मना ॥ ३१ ॥ अनुलोमेन जायंते लीयंते प्रतिलोमतः ॥ गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३२ ॥ सर्गप्रलय एतावान्मरुतेर्नृपसत्तम ॥ एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदा सृजत ॥ ३३ ॥ एवमेव च राजेंद्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदः ॥ अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनं ॥ ३४ ॥ एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृते रर्थतत्त्ववान् ॥ एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ३५ ॥ बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकां ॥ तच्च क्षेत्रं महानात्मा पंचविंशो धितिष्ठति ॥ ३६ ॥ अधिष्ठातेति राजेंद्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ॥ अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतं ॥ ३७ ॥ क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ॥ अव्यक्तिके प्रविशते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ३८ ॥ अन्यदेव क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञातारं पंचविंशकं ॥ ३९ ॥ अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यं क्षेत्रं यत्तदुच्यते ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं क्षेत्रं यैव पंचविंशकः ॥ ४० ॥

स्कांतवत्स्वरूपसत्तामात्रेणायं प्रकृतिं प्रवर्तयत् तां बहुधा प्रकरोति अतश्चिदात्मैव मुख्योधिष्ठाता प्रकृतेस्तु गौणमधिष्ठातृत्वं स्वकार्यविषयमिति भावः सार्धः ॥ ३५ ॥ एतदेवाह तच्चेति तत्प्रकृतिविकृत्यात्मकं ॥ ३६ ॥ पुंसो नामानि निर्वर्त्ति अधिष्ठानादिति ॥ ३७ ॥ अव्यक्तिके आविर्भवे क्षेत्रे पुंर्यष्टके अत्रोक्तकतके सूर्यकांतमुपारुसूर्य एव तृणं देहेत् न त्वं शमापार्थिवस्तं च न्यायं चित्तमसोर्दिशेदिति यथास्वरूपसत्तामात्रेण तृणप्रकाशयतः सूर्यस्य सूर्यकांतद्वारा तृणदग्धत्वं तृणप्रवेशश्च न तु व्यापाराविष्टस्य एवं पुंसोप्यव्यक्तद्वारा सर्वकार्याधिष्ठातृत्वं तत्प्रकाशकत्वं च न तु कुलालवदधिष्ठातृत्वं नापि बुद्धिबद्धिदिव्यव्यापाराधीनप्रकाशकत्वं नापि कुंठबद्धरन्यायेन प्रविष्टत्वं किंतु बुद्धिबद्धकाष्ठान्यायेनाभिव्यक्तत्वमात्रमिति भावः ॥ ३८ ॥ नाम निरुक्तेः फलं पुं प्रकृत्योर्विवेकमाहात्म्यदेवेति एवमधिष्ठातुरव्यदधिष्ठेयं प्रवेष्टु रम्यव्यवशायत नमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ३९ ॥ ज्ञानं प्रमाणजन्यावृत्तिः क्षेत्रं प्रमाणरूपं फलं फलकरणयोश्चिदापरम्भोर्भेदस्य स्पष्टत्वात् ज्ञानक्षेयपदेव्याचष्टे ज्ञानमिति ॥ ४० ॥